

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра теорії права, конституційного та приватного права

КЕЙС

**заняття на тему 1 «ПРАВА ЛЮДИНИ. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У
СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ. СВОБОДА ВІД КАТУВАНЬ ТА ОСОБИСТА
НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ
ВІДНОСИН У СПРАВАХ ГРОМАДЯН ПРОТИ УКРАЇНИ, ПОВ'ЯЗАНИХ
ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЇХ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПІД ЧАС
ПЕРЕБУВАННЯ В ІТТ»**

Підвищення кваліфікації – (короткострокові – 2 дні)
ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗОЛЯТОРІВ ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ

Розробник:

доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
к.ю.н., доцент ОНИШКО Оксана Богданівна

Обговорено та затверджено за засіданні кафедри теорії права, конституційного та приватного права, протокол № 4 від 30.11.2021 р.

Львів
2021

ТЕМА 1. «ПРАВА ЛЮДИНИ. ПРАВА ЛЮДИНИ. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ. СВОБОДА ВІД КАТУВАНЬ ТА ОСОБИСТА НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ВІДНОСИН У СПРАВАХ ГРОМАДЯН ПРОТИ УКРАЇНИ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЇХ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ В ІТТ»

Годин на тему – 2

Занять – 1

Навчальна мета: систематизувати та поглибити знання про права людини, їх конституційне закріплення та міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Міжтематичні зв'язки: організаційно-правові засади в діяльності поліцейських ізоляторів тимчасового тримання; взаємодія поліції та ув'язнених; запобігання та протидія злочинам у місцях позбавлення волі; дотримання мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими.

План лекційного заняття (2 год)

1. Поняття та розвиток прав людини.
2. Міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття та види.
3. Свобода від катувань та особиста недоторканість.
4. Дотримання прав ув'язнених. Міжнародні стандарти. Практика ЄСПЛ.

1. Поняття та розвиток прав людини.

За своєю юридичною природою і системою гарантій права і свободи є ідентичними. Вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різноманітних сферах, але термін "свобода" покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи конкретного його результату: "кожен має право на свободу світогляду і віросповідання" (ст. 35 Конституції України); "кожному гарантується право на свободу думки і слова" (ст. 34 Конституції України).

В той час як термін "право" визначає конкретні дії людини (наприклад, право брати участь в управлінні державними справами, право обирати і бути обраним). Проте розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також іменують "свободами". Розходження в термінології є скоріше традиційним, що склалося ще в XVIII-XIX ст. Права і свободи людини перестали бути об'єктом тільки внутрішньої компетенції держави, а стали смислом усього міжнародного співтовариства, тому виникла необхідність у створенні універсальних міжнародних-правових стандартів, які також є основними правами людини.

Ці основні права відбиті в ряді найважливіших міжнародних-правових актів, які встановили загальнолюдські стандарти прав і інтересів особистості. Відповідно до міжнародного законодавства, всі особи, що мешкають у державі - учасниці пактів або на яку поширюється юрисдикція цієї держави, отримують можливість користуватися правами, передбаченими пактами, без різниці за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Це зобов'язує всі держави, що приєдналися, привести своє національне законодавство у відповідність із вимогами пактів. Після приєднання створюється правова ситуація, коли міжнародні-правові акти отримують пріоритет над внутрішнім законодавством. Тому громадянин, політичні або громадянські права якого порушені, може звернутися безпосередньо до Комітету з прав людини при ООН, якщо їм вичерпані всі наявні внутрішні засоби правового захисту (ст. 2 Факультативного протоколу № 1 до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Під **основними правами людини варто** розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових документах по правах людини, зокрема в Хартії з прав людини, а також у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р. Відмежування категорії основних прав людини аж ніяк не означає віднесення інших прав до "другорядних", менш значних, які потребують менших зусиль держави для їх забезпечення. Основні права і свободи є основою правового статусу індивіда, на якій можливо виникнення інших прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. Тому основні, фундаментальні права, зафіксовані в конституції держави, найважливіших міжнародно-правових актах по правах людини, є правовою базою для похідних, але не менш важливих його прав.

Види прав і свобод людини. У зарубіжній літературі та міжнародно-правових актах існують різні підходи щодо класифікації основних прав і свобод людини та громадянина. Деякі автори встановлюють групу соціально-економічних прав; політичні права та демократичні свободи; рівні права громадян; особисті права і свободи. Інші розглядають систему прав та демократичних свобод як сукупність соціально-економічних, політичних прав та особистих свобод. Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні права і свободи; 2) політичні права і свободи; 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

Пропонувався розподіл прав громадянина: 1) як трудівника; 2) як громадсько-політичного діяча; 3) як особа. Американські вчені розподіляють права на 5 груп: 1) права громадян, що складають необхідні умови їх життя; 2) політичні права; 3) права, що забезпечують свободу особи; 4) права осіб, що підозрюються та звинувачуються в злочинах, права неповнолітніх тощо; 5) права окремих категорій населення (молоді, жінок, військових, учителів тощо).

Український центр прав людини у своєму звіті про стан справ у галузі прав людини в Україні охарактеризував діяльність по забезпеченню основних прав і свобод людини в Україні за такими напрямками: політичні права і

свободи; соціально-економічні права; міжнаціональні відносини; свобода слова; права дитини; політичні партії та громадські організації. Залежно від виду суб'єктів запропоновано розрізняти права людини, права нації, права людства. Права людини розрізняються за часом виникнення ("покоління прав людини") - права людини та громадянина першого покоління, права другого покоління та третього покоління. З урахуванням міжнародно-правових актів та стандартів, загальнолюдських вимірів та цінностей побудовано розділ II Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина", у якому основні права та свободи людини і громадянина класифікуються за сферами життєдіяльності: громадянські; політичні; соціально-економічні та культурні права і свободи.

У науці прийнято ділити права і свободи людини на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-е - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Перше покоління цивільних і політичних прав бере початок від XVII - XVIII ст., а саме періоду після англійської, американської та французької революцій. Це, в основному, негативні права (свобода від), а не позитивні (право на). Вони гарантуються ст.ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 Загальної декларації прав людини, і об'єднує їх ідея свободи індивіда, одного чи разом з іншими, від зловживань політичної влади. Це такі права, як, наприклад, право на життя, свободу та особисту недоторканість, свобода від рабства тощо. Перше покоління кваліфікується як система негативних прав, які зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, що регулюються цими правами.

Друге покоління економічних, соціальних та культурних прав, ідея яких з'являється на початку XIX ст., виникло після соціалістичних революцій. Це скоріше позитивні, ніж негативні права, які вимагають для їх реалізації участі держави. Вони закріплені в ст.ст. 22, 23, 24, 25, 26, 27 Загальної декларації прав людини, прикладами їх можуть бути право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до позитивних прав (право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їх складу тощо).

Третє покоління прав розглядається як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Так, право на самовизначення, яке склалося ще в роки буржуазних революцій, слугувало правовою основою антиколоніальної боротьби народів Азії, Африки і Латинської Америки. Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу і боротьбу народів за незалежність. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, а також право на користування спільним спадком людства. До інших прав третього покоління відносять право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу.

Якщо права, які відносяться до перших двох поколінь, - це права і свободи, що належать кожному індивіду як такому, то права третього

покоління можна назвати правами людини і народів. Так, право на мир, на здорове навколишнє середовище або на соціальний і економічний розвиток належить як кожній людині, так і кожному народу і, можна сказати, навіть людству в цілому.

Право на самовизначення знайшло своє закріплення в міжнародних договорах (ст. 1 обох Пактів) і розглядається практичними всіма державами і вченими як загальновизнаний принцип міжнародного права. Права третього покоління відрізняються від прав двох попередніх поколінь тим, що перебувають у стадії становлення як юридично обов'язкові норми. Вони містяться тільки в резолюціях міжнародних організацій (наприклад, у Декларації про права народів на мир, проголошеною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1984 р. і Декларації про право на розвиток, ухваленою Генеральною Асамблеєю в 1986 р.). Їх положення часто дуже невизначені і тільки поступово відбувається уточнення їх нормативного змісту як прав людини і народів.

Конституція України декларує правовий характер Української держави. Розвиваючи ці програмні положення, ст. 3 Основного Закону проголошує людину та її права найвищою соціальною цінністю в Україні. При цьому права людини виступають детермінуючим критерієм, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави. Закріплюється принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, а утвердження забезпечення прав та свобод людини визначається головним обов'язком держави.

Конституція України розрізняє права людини і її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус.

У вужчому, правовому тлумаченні **свобода** є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву *суб'єктивних прав людини*.

Свободу людини характеризують такі основні риси:

- люди вільні від свого народження, й ніхто не має права порушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- люди мають рівні можливості, що закріплені правом.

Конституція України розрізняє також поняття "*права людини*" і "*права громадянина*". У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані з сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Права людини мають порівняно з правами громадянина домінантне значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни.

Отже, відповідно до Конституції України **основне право громадян** – це його можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах.

В Конституції України передбачаються наступні групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні. Вони, насамперед, викладаються в розділі 2 Конституції України.

Громадянські права – можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб. Сюди відносять такі суб'єктивні права:

а) право на життя;

б) право на недоторканість особи, житла, особисту недоторканість, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;

в) право на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення в будь-який час в Україну;

г) кожному гарантується також право на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань;

д) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово і в інший спосіб на свій вибір;

є) кожен має право на свободу світогляду і віросповідання та інші.

Політичні права – можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо приймати участь в різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи прав відносяться:

а) брати участь в управлінні державними і громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування;

б) обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

в) направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

г) утворювати і брати участь в роботі об'єднань громадян (політичних партій та громадських організаціях);

д) збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування;

д) вибирати і бути обраним в державні органи і в органи місцевого самоврядування;

е) мати громадянство.

Економічні права – це такі можливості людини і громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ. До них відносять:

а) право на приватну власність (індивідуальну і колективну);

б) право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності;

в) можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням;

г) право на професійну підготовку і перепідготовку;

д) право на справедливую оплату праці;

е) право на страйк;

є) право на відпочинок та інші.

Соціальні права – можливість людини і громадянина по забезпеченню належних соціальних умов життя. Це:

а) право на охорону здоров'я;

б) право на житло;

в) право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та інші.

г) право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права – можливість людини і громадянина на безпечне екологічне середовище. Тобто це:

а) право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;

б) відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та інші.

Культурні права – можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності та інші.

Сімейні права – можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах: а) не втручання в сімейне життя; б) добровільне заключення шлюбу, рівні права і обов'язки у шлюбі і сім'ї; в) право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; г) право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом та інші.

2. Міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття та види.

Міжнародно-правові стандарти прав людини – це узгоджені державами загальнолюдські права і свободи, обов'язкові для держав заходи із забезпечення прав і свобод та охорони їх від посягань, а також надання особі юридичної можливості реалізовувати і захищати визнані права і свободи.

Стандарти закріплюють нормативний мінімум, що визначає рівень державної регламентації з допустимими відступленнями у бік перевищення або конкретизації.

Можна позначити наступні *функції стандартів*:

1. визначення переліку прав і свобод, що відносяться до категорії основних і обов'язкових для всіх держав;
2. формулювання головних рис змісту кожного з цих прав (кожної з цих свобод), які повинні бути втілені у відповідних національних нормативних положеннях;
3. встановлення зобов'язань держав з визнання і забезпечення проголошуваних прав і введення на міжнародному рівні найнеобхідніших гарантій, що обумовлюють їх реальність;
4. фіксація умов користування правами і свободами, пов'язаних із законними обмеженнями і навіть заборонами.

Співвідношення між міжнародно-правовими стандартами і нормами національного законодавства виражається перш за все в необхідності принципової узгодженості внутрішньодержавного переліку прав і свобод, їх змісту і засобів забезпечення і захисту з міжнародним.

Існує значна кількість міжнародних договорів, що стосуються захисту прав людини. Залежно від мети прийняття та предмету регулювання можна виділити декілька групи цих договорів.

До першої групи відносять універсальні договори, що мають найбільш загальний характер. Перш за все, це т.зв. «Міжнародний біл» про права людини», до складу якого входять:

- Загальна декларація прав людини 1948 р.;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.;
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.;
- Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права щодо скасування смертної кари 1989 р.

Другу групу складають договори, спрямовані на попередження, припинення чи скасування дій, що посягають на права та свободи великих людських спільнот чи окремих осіб. Зокрема, до таких договорів відносяться:

- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р.;
- Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.;
- Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р.;
- Конвенція про рабство 1926 р. зі змінами, внесеними Протоколом 1953 р.;
- Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства 1956 р.

Третя група охоплює договори, що стосуються захисту прав і свобод окремих соціальних груп, наприклад, жінок, дітей, біженців, трудящих-мігрантів і т.п. Такими договорами, наприклад, є:

- Конвенція про політичні права жінок 1953 р.;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.;
- Декларація прав дитини 1959 р.;
- Конвенція про права дитини 1989 р.;
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р.;
- Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р.;
- Конвенція про контакт з дітьми 2003 р.;
- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їхніх родин 1990 р.;
- Конвенція про статус біженців 1951 р.;
- Конвенція про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя, у незалежних державах 1957 р.;
- Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р.

До четвертої групи відносяться договори, що містять норми міжнародного гуманітарного права, тобто спрямовані на забезпечення прав індивідів та груп людей в умовах збройних конфліктів. В основі джерел міжнародного гуманітарного права лежать Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. та Додаткові протоколи до них, прийняті у 1977 р.:

- Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.;
- Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р.;
- Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р.;
- Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 р.;
- I Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 р.;
- II Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 р.

П'яту групу міжнародних актів у галузі прав людини складають конвенції Міжнародної організації праці, спрямовані не лише на вирішення питань організації праці, а й на забезпечення широкого кола соціальних та економічних прав людини. Найважливішими у цьому відношенні серед Конвенцій МОП є:

- Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 1930 р.;
- Конвенція про скасування примусової праці № 105 1957 р.;
- Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100 1951 р.;
- Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 1973 р.;
- Конвенція про оплачувані відпустки № 132, переглянута у 1970 р.;
- Конвенція про захист заробітної плати № 95 1949 р.

Окрему групу становлять регіональні міжнародні договори у сфері захисту прав людини. Особливістю цих договорів є те, що вони не повинні суперечити відповідним універсальним договорам і можуть встановлювати додаткові гарантії реалізації прав людини. До таких договорів відносяться:

- Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та додаткові протоколи до неї;
- Європейська соціальна хартія 1961 р.;
- Американська конвенція прав людини 1969 р.;
- Африканська хартія прав людини і народів 1981 р.;
- Декларація СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод 1993 р.;
- Конвенція СНД про права і основні свободи людини 1995 р.

3. Свобода від катувань та особиста недоторканість.

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює безумовну заборону «катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання», — або «поганого поводження» (ill-treatment), як узагальнено його визначає Європейський суд з прав людини. На відміну від більшості норм у сфері захисту прав людини, ця заборона не знає відступів ні за яких обставин, і порушення її не може бути виправданим.

Проте Конвенція не дає визначень для понять, використаних у статті 3. Її зміст охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент «поганого поводження». На відміну від Конвенції ООН проти катувань, яка встановлює такі ознаки «катування», як: 1) специфічна мета — «одержати... відомості чи визнання, покарати... за дії.., залякати чи примусити...»; 2) «причину, засновану на дискримінації будь-якого характеру», ст. 3 Європейської конвенції таких обмежень не містить. Це дало можливість Європейському суду поширити дію ст. 3 Європейської конвенції на ситуації, де такі ознаки відсутні.

Катування, відповідно до ч. 1 ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність видів поводження чи покарання прийнятої у 1984 році, означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

Порівняно із формулюванням в інших міжнародних договорах, у ст. 3 ЄКПЛ дуже лаконічно і стисло, але у чіткій пасивній формі викладена

абсолютна заборона катування та поганого поводження, однак у ній криється надзвичайно широкий зміст та значущість, адже йдеться про невід'ємні права фізичної і моральної недоторканності людини. Відповідно до статті 3 Конвенції, держава зобов'язана дотримуватися як негативних, так і позитивних зобов'язань. У фаховій літературі і судовій практиці виділяють матеріальні та процесуальні аспекти порушень за ст. 3 Конвенції.

Ст. 3 Конвенції виокремлює низку ключових понять, що визначають зміст правовідносин, які підпадають під її захист: катування, нелюдське поводження, і таке, що принижує честь і гідність поводження чи покарання. Вони вказані в Конвенції без тлумачень, однак їх зміст впорядкований практикою ЄСПЛ.

Загальним для цих понять є те, що вони уособлюють певну жорстокість, яка повинна перевищувати мінімальний івень. Відповідно до п. 162 рішення у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18.01.1978 погане поводження повинно досягти мінімального рівня жорстокості, щоб підпадати під ст. 3 Конвенції. Оцінка залежить від обставин справи, таких як: тривалість поводження, фізичний і психологічний вплив, в деяких випадках стать, вік, стан здоров'я потерплого.

Не всі випадки жорстокого поводження заборонені. Так у справі «Крьохер і Мюлер проти Швейцарії» від 09.07.1981 заявника-в'язні, що були засуджені за особливо тяжкі злочини, скаржилися на те, що постійне утримання їх у камерах зі штучним освітленням, заборонаю зберігати книги, журнали, газети, слухати радіо, дивитися ТВ, спілкуватися з іншими ув'язненими, вести щоденник, мати власний одяг, зберігати тютюн і запальнички становить порушення ст. 3, з чим Комісія не погодилася. У справі «Лопе Остра проти Іспанії» від 9.12.1994 Суд не знайшов порушення ст. 3 при оцінці стану здоров'я заявниці, порушеного за її словами у зв'язку із сильним шумом та запахами, що походили від підприємства з переробки відходів, розташованого поблизу її житла. Не було встановлено порушення ст. 3 і у справі «Кудла проти Польщі» від 26.10.2000 при оцінці страждань та принижень, що призвели до пригніченого стану заявника, у якого під час тримання під вартою за скоєння низки злочинів установили психічне захворювання. Також недостатніми були визнані страждання для кваліфікації ст. 3 у пана Л., який після операції зі зміни статі не зміг змінити особистий код свого нового свідоцтва про народження і паспорта, що визначали його жінкою («Л. проти Литви» від 11.09.2007).

Відмінність катування від інших видів поводження, що підпадають під ст. 3 залежать від ступеня страждання, його інтенсивності та індивідуальних особливостей потерплого. Однак, найбільша жорстокість притаманна катуванню. Слово «катування» найчастіше використовується для опису нелюдського поводження, з метою здобуття інформації, визнання або присудження покарання, тощо.

У справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18.01.1978 Суд досліджував 5 особливих методів поглибленого допиту (методи дезорієнтації або позбавлення сенсорного сприйняття), що були застосовані поліцейськими щодо 14 членів ІРА. З їх допомогою була отримана значна кількість розвідувальної

інформації, встановлено понад 700 осіб – членів ІРА і осіб, що скоїли 85 раніше нерозкритих злочинів. Методи:

- стояння біля стіни (кілька годин перебування у стресовій позиції) – випростовування навпроти стіни, пальці рук вперті у стіну високо над головою, ноги розставлені, стопи відставлені назад, так, що доводилося стояти на пальцях ніг, вага тіла, припадала на пальці рук;
- покривання голови чорним мішком постійно, і зняття його лише під час допиту;
- шумовий вплив – перед допитом затриманих тримали в кімнаті, де постійно лунали голоси і шиплячі звуки;
- позбавлення сну;
- позбавлення їжі та води.

На думку ЄСПЛ, запроваджений рівень жорстокості такими методами допиту, хоч і призвів до сильного душевного страждання впродовж багатьох годин поспіль (потерпілі втрачали у вазі і під час допиту у них виникали гострі симптоми психічного розладу), все ж таки не дало підстав кваліфікувати його як катування. У п. 167 Суд відзначив: «Вони потрапляють під категорію нелюдського поводження у значенні ст. 3. Ці методи є такими, що принижують гідність, оскільки викликали у жертв почуття страху, страждання і неповноцінності, зламу фізичної і моральної стійкості». На відміну від нелюдського поводження, катування закріплює особливе тавро для позначення нелюдського поводження, внаслідок якого звається дуже сильне і людське страждання.

Ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забезпечує право на свободу та особисту недоторканність:

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

- a) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;
- e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;
- f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту “с” пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з’явитися на судові засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Право особи на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним. У передбачених законом випадках, особливо у кримінальному провадженні, вони можуть бути обмежені у зв’язку з необхідністю захисту соціально значущих цінностей, а також прав і свобод людей. Так, у статті 5 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім чітко визначених у цій статті випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Однією з таких підстав є законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення (підпункт “с” п. 1 ст. 5 Конвенції).

Згідно з п. 3 цієї статті кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту “с” п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд впродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судові засідання.

Приєднання до міжнародних договорів з прав людини, особливо визнання компетенції Європейського суду, призвело до того, що правова система України виявилася у більшості аспектів такою, що не забезпечувала навіть мінімальні стандарти захисту права на свободу. Серед низки реформ, які були проведені для наближення правової системи до міжнародних стандартів, однією з найважливіших стало передання питання про тримання під вартою від прокуратури до суду.

Однак у серпні 2014 року Верховною Радою України були прийняті зміни до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та до Кримінального процесуального кодексу України, якими позитивні законодавчі зрушення фактично були відкинуті назад. Зокрема, дозволене здійснення «превентивного

затримання осіб, причетних до терористичної діяльності» (ЗУ «Про боротьбу з тероризмом») та «обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою» (КПК України) на строк понад 72 години до 30 діб за згодою прокурора без пред'явлення обвинувачення та відповідної ухвали слідчого судді, суду. Необхідність прийняття цих норм обґрунтовувалась тим, що суди Луганської області відмовлялись виносити відповідні ухвали та не користувались можливістю, передбаченою ч. 3 ст. 318 КПК України в частині права проведення окремих процесуальних дій поза межами приміщення суду. Напрошується висновок, що замість того, щоб навести лад у судовій системі держави, влада вирішила піти більш легким шляхом – обмежити право людини на свободу та особисту недоторканність.

При цьому навіть це не було зроблено коректно та узгоджено з міжнародними і конституційними приписами. Так, «хитрий» хід щодо використання у ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» терміну «превентивне затримання особи, причетної до терористичної діяльності» призвів до протиріччя даного закону нормам Конституції, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінальному процесуальному кодексу та фактично вивів його за межі наявної системи законодавства, оскільки ні в самому законі, ні у будь-якому іншому законодавчому акті не розкриті ані сутність даного терміну, ані порядок його застосування, ані коло осіб, на яких він може розповсюджуватись, ані правовий статус затриманих у такий спосіб осіб.

Не кращою виглядає й ситуація внаслідок внесених змін до Кримінального процесуального кодексу України. Зокрема, замість того, щоб регламентувати порядок кримінального судочинства в умовах воєнного, надзвичайного стану і проведення антитерористичної операції (встановити підслідність та підсудність кримінальних проваджень в цих умовах; регламентувати особливості продовження строків досудового розслідування, особливості проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, порядок зупинення та закінчення досудового розслідування по кримінальних провадженнях, розпочатих до моменту введення надзвичайного або воєнного стану, на що вказувалось у висновку Головного науково-експертного управління), у разі неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб та деяких інших повноважень було закріплене виконання цих повноважень «відповідним прокурором» (ст. 615 КПК).

Зазначені зміни прямо суперечить вимогам та гарантіям, передбаченим статтями 29 та 64 Конституції України, оскільки навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (нагадаємо, що у Конституції взагалі не вказується на наявність будь-яких особливостей у реалізації прав і свобод, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції) хоча й допускаються окремі обмеження прав і свобод, однак вони не можуть бути поширені на право на свободу та особисту недоторканність. Зокрема, згідно статті 29 Конституції ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за

вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

4. Дотримання прав ув'язнених. Міжнародні стандарти. Практика ЄСПЛ.

Міжнародні стандарти поводження із засудженими — це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів і установ виконання покарань. Види міжнародних стандартів поводження із засудженими:

- а) стосуються правил поводження з особами, які позбавлені волі (Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Європейські тюремні правила);
- б) правила застосування заходів, не пов'язаних із позбавлення волі.

Нормативно-правові акти:

- Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (1957 р.)
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
- Європейські тюремні правила, оголошені рекомендацією № К (87) 3 Комітету міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 р.

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями прийняті: у 1955 р. Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями. Відповідно до положень Мінімальних стандартних правил в'язні (засуджені) мають право:

- на окреме ліжко відповідно до національних чи місцевих норм, а також забезпечення окремими постільними речами (ч. 1 ст. 9);
- на якісне триразове харчування їжею, достатньо калорійною для підтримання його здоров'я і сил (ч. 1 ст. 20);
- на своєчасне надання медичної допомоги та у разі необхідності — забезпечення його належним лікуванням (ст. 22);
- на виплату компенсацій у зв'язку із каліцтвом, отриманим на виробництві, або професійного захворювання (ч. 2 ст. 74);
- на нормований робочий день, відповідно до національного законодавства та забезпечення права на відпочинок (ст. 71-76);
- на пільги, які передбачені кримінально-виконавчим законодавством окремої держави (на умовно-дострокове звільнення, звільнення від покарання у зв'язку із хворобою тощо) (ст. 70);

- на повагу до честі та гідності, не допускання застосування до них жорстких, нелюдських або принизливих видів покарання за дисциплінарні проступки (ст. 31-32);
- на вільний доступ до інформації, яка стосується його прав та обов'язків, роз'яснення порядку подання скарг на дії (бездіяльність) працівників виправного закладу до вищестоящих органів (ч. 1 ст. 35);
- на задоволення своїх релігійних потреб (ст. 42);
- на негайне інформування членів своєї сім'ї про своє ув'язнення або переведення в інший заклад (ст. 44).

Жіночі установи повинні мати особливі приміщення для догляду за вагітними жінками і породіллями (ч. 1 ст. 23).

Умови тримання осіб, засуджених до позбавлення волі, не повинні:

- додатково призводити до обмежень, зумовлених фактом ізоляції;
- обмежувати права і свободи людини і громадянина (ч. 1 ст. 60).

Таким чином, Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями складають міжнародно-правовий інститут захисту прав людини, засудженої до позбавлення волі, як елемент єдиної системи міжнародного кримінально-виконавчого права.

Державні та міжнародні органи, які виступають основною юридичною гарантією захисту прав і свобод засуджених в Україні: Президент України (м. Київ, Україна); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та його представники (м. Київ, обласні центри, Україна); суд (місцеві, апеляційні та вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України); прокуратура (Генеральна Прокуратура України, регіональні та місцеві прокуратури); адвокатура; спостережні комісії та піклувальні ради; Організація Об'єднаних Націй (м. Нью-Йорк, США); Європейський суд з прав людини (м. Страсбург, Франція).

Отже, наша держава створила велику кількість різноманітних органів, які сприяють забезпеченню прав та законних інтересів її громадян, в тому числі і засуджених. Проте виникає також необхідність у налагодженні чіткої взаємодії між ними з метою здійснення ефективної та результативної правозабезпечувальної діяльності.

Рішення ЄСПЛ містять позиції, що сприяють забезпеченню запобігання катуванням або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження. Україна посідає одне з перших місць за кількістю справ серед держав-членів Ради Європи, які перебували на розгляді в ЄСПЛ. Загалом у ЄСПЛ перебувало 56 250 справ проти держав – сторін Конвенції, на Україну припадали 7 100 справ, а це означає, що 12,6% від загальної кількості справ стосуються вірогідного порушення прав людини з боку держави. У ЄСПЛ можна оскаржити порушення державою в особі її органів, установ, організацій, посадових осіб чи інших владних суб'єктів прав людини або основоположних свобод, які передбачені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод людини та Протоколів до неї. Засуджений має право подати скаргу до ЄСПЛ після того, як вичерпав усі доступні ефективні національні засоби юридичного захисту, в Україні це означає, що справу повинні розглянути усі інстанції.

У справі «Бігун проти України» заявники стверджували, що була наявна абсолютна заборона тривалих побачень з родичами, яка до травня 2014 р. існувала в Україні для засуджених до довічного позбавлення волі, що порушило їхні права. Заявники зазначали, що, згідно зі ст. 8 Конвенції, «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом». ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі було порушення ст. 8 Конвенції і присудив сплатити заявнику відповідну компенсацію. ЄСПЛ розглядав скаргу у справі «Полторацький проти України», де піднімалось питання щодо тримання, поводження із заявником у так званому коридорі смерті в СІЗО Івано-Франківської області. Полторацький скаржився на обмеження права на побачення з родиною, на те, що йому не дозволяли мати зустрічі з адвокатом, а також відсилати й отримувати листи, дивитися телебачення і мати будь-який зв'язок із зовнішнім світом. ЄСПЛ зазначив, що таке втручання може бути виправданим лише у разі застосування «відповідно до закону». Проте у цій справі Суд вважає, що не можна сказати, що втручання у право заявника на повагу до приватного і сімейного життя та кореспонденцію було здійснено «відповідно до закону», як вимагається ст. 8 Конвенції, отже, зазначену статтю Конвенції було порушено. Справи щодо України стосуються порушення ст. 3 Конвенції, а саме таких різноманітних аспектів, як, наприклад, неналежні умови тримання під вартою («Віслогузов проти України», «Данкевич проти України», «Коваль проти України» тощо); незабезпечення своєчасної та належної медичної допомоги («Кучерук проти України», «Петухов проти України» тощо). «Коваль проти України» – справа, що також висвітлює низку порушень прав засуджених. Заявник скаржився на неналежне поводження з ним під час перебування під вартою. Коваль скаржився на те, що державні органи не забезпечили належного та необхідного лікування та медичної допомоги. Він зазначав, що неналежні умови тримання його під вартою спричинили тяжкі страждання і погіршення його стану здоров'я. Заявник звертався до ст. 3 Конвенції, що забороняє катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження. Як зазначено у п. 66 рішення, під час перебування під вартою поводження з ним було жахливим і мало цілеспрямований характер зламати його моральний опір і примусити свідчити проти третіх осіб та зізнатися у злочинах, які він не вчиняв. Важливим аспектом є висвітлення порушень, пов'язаних із побутовими умовами засуджених. Так, Коваль наголошує у скарзі на тому, що камери СІЗО № 13 були повні паразитів. Відкритий туалет був розташований недалеко від стола на під-вищенні навпроти дверей камери розміром у 12 квадратних метрів, у якій перебувало вісім в'язнів. Хворі в'язні, переведені з інших установ виконання покарань або слідчих ізоляторів, деякі з яких страждали на туберкульоз та венеричні захворювання, перебували з іншими в'язнями у тих самих приміщеннях, створюючи небезпеку зараження

ВИСНОВКИ

Під основними правами людини варто розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових документах по правах людини, зокрема в Хартії з прав людини, а також у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р.

Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні права і свободи; 2) політичні права і свободи; 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

У науці прийнято ділити права і свободи людини на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-є - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Конституція України розрізняє права людини і її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус.

У вужчому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Верховенство права — це фундаментальний правовий принцип, який передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. Нормативно-правові акти:

Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957. Офіційний сайт ВРУ: URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_033

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Офіційний сайт ВРУ: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року з наступними змінами права. Офіційний сайт ВРУ: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

Про забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків: Закон України. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:
Закон України від 23.12.1997. Офіційний сайт ВРУ:
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

II. Спеціальна література:

Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М. Мазур, С. Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. Луганськ, 2006. 600 с.

Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 168 с.

Інформаційні ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua
3. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/>
4. Офіційний веб-портал Міністерства внутрішніх справ України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/>
5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>
6. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України. URL: <http://www.mon.gov.ua/>
7. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <http://nads.gov.ua/control/uk/index>
8. Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)». URL: <http://www.nau.ua/>
9. Вікіпедія Вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org>
10. Електронна бібліотека Львівського державного університету внутрішніх справ. URL: <http://www.lvduvs.edu.ua>